

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՈՐՈՇ ԱՍՏՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Արմեն Պետրոսյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Երկու բան են հոգին լցնում միշտ նոր և աճող զարմանքով ու երկյուղածությամբ, որքան հաճախ և երկար ենք մտածում նրանց մասին՝ աստղագարդ երկինքն իմ վերևում և բարոյական օրենքն իմ մեջ:

Իմանուել Կանտ

Բանալի բառեր՝ Հայկական առասպելաբանություն, ազգածին ավանդույթություն, Հայկ, Օրիոն, Վահագն, Արամ, Արա Գեղեցիկ:

Հոդվածում քննվում են հայոց ազգածին ավանդության գլխավոր հերոսների՝ Հայկի, Արամի և Արա Գեղեցիկի կերպարների հետ կապվող կամ նրանց անունով կոչվող երկնային անվանումները (Օրիոն համաստեղության, Ծիր կաթինի և Միաստղի հին հայկական անվանումները): Այդ հերոսների կերպարները ծագում են աստվածային նախատիպերից, և այդ անվանումները գալիս են հնագույն հայոց առասպելաբանությունից:

Նախաբան. Հնագույն ժամանակներում մարդկանց ողջ հոգևոր մշակույթը՝ փիլիսոփայությունը, գիտությունը, արվեստը և գրականությունը միավորված դրսևորվել է առասպելաբանության մեջ: Աստղագարդ երկինքը տարբեր ձևերով մշտապես ներկա է մարդկանց մշակույթում՝ որպես կրոնական, փիլիսոփայական, գեղագիտական երևույթ և, ի վերջո, գիտության օբյեկտ: «Նախագիտության» առավել զարգացած ուղղություններից էր աստղագիտությունը, որը թերևս առավել, քան այլ ոլորտներ, կապված էր կրոնական-առասպելաբանական պատկերացումների հետ:

Ընդհանրապես, հին կրոններում ամենաէական դեր է վերագրվում տիեզերքի արարման առասպելներին՝ տիեզերածնությանը: Դրանք մյուսների մեջ «ամենաառասպելականն» են: Տիեզերածնությամբ է սկսվում տիեզերքի պատմությունը, նրանով են

սկիզբ առնում տարածությունն ու ժամանակը: Տիեզերածնության հետ կապված են, նրա հետևությամբ են ձևավորվում և, կարելի է ասել, որ նրա մասնավոր դեպքերն են աստվածների, մարդու և ժողովրդի ստեղծման առասպելները՝ դիցածնությունը, մարդածնությունը, ազգածնությունը և հասարակության ձևավորումը (միջազգային տերմինաբանությամբ՝ թեոգոնիա, անթրոպոգոնիա, էթնոգոնիա և սոցիոգոնիա)¹:

Մեզանում հին աստվածների առասպելները չեն պահպանվել: Բայց նրանք արտացոլվել են հետագա վիպական ստեղծագործություններում, հատկապես ազգածին ավանդության մեջ, որտեղ ազգածին նահապետները հանդես են գալիս որպես հին աստվածների վիպական փոխակերպումներ: Ամեն մի արարում կրկնում է տիեզերածնությունը, և ազգածնությունը, այսպիսով, տիեզերածնության մի մասնավոր դրսևորումն է: Այստեղ գործում է արարչագործության առասպելների հայտնի սկզբունքը. անվանումն առասպելաբանության մեջ համագոր է արարմանը: Սա, այսպիսով, մասնավորեցված, տեղայնացված տիեզերածնություն է, «հայկական տիեզերքի» արարումը: Առաջին Հայկյանների ավանդության հնագույն նախատիպը պիտի ներկայացնեն դիցածնությունը՝ տիեզերքի արարումը և աստվածների սերունդների հաջորդականությունը²: Դա բոլորովին չի նշանակում, թե այդ հերոսները հենց աստվածներ են: Հայկյանների ավանդությունը ժանրային առումով վիպական բնույթ ունի՝ էպոս է. հին աստվածների կերպարներն իջեցվել են դյուցազունների ու հերոսների մակարդակի, ինչի հետևանքով փոխվել պատմականացել է ողջ կառույցը, տեղի են ունեցել կերպարային, սյուժետային և այլ փոփոխություններ: Պետք է *հաշվի* առնել նաև, որ ազգածին ավանդությունը մեզ է հասել հեղինակային խմբագրմամբ և մշակմամբ (սկզբում Մար Աբաս Կատինայի, ապա Խորենացու և Մեբեոսի կողմից):

Միանգամայն անընդունելի է նաև նրանց իրական պատմական հերոսներ համարելը (ինչը գալիս է առասպելական կերպարների իրական նախատիպեր ունենալու մ.թ.ա. IV դ. հույն հեղինակ Եվհեմերոսի ուսմունքից): Աստղերն ու աստղախմբերը, լեռներն ու գետերը հնում կոչվել են դիցաբանական կերպարների և ոչ իրական մարդկանց անուններով: Սա տիպիկ առասպելական-հերոսական էպոս է, հայոց առաջին էպոսը, որը «Մասնա ծոերի» համանմանությամբ կարելի է կոչել «Ազգածին նահապետներ»³: Արխայիկ մտածողության մեջ, ուր աստվածների և մարդկանց միջև սահմանները դեռևս անանցանելի չեն, տիեզերական արարչագործության տարրերը՝ դիցածնությունը, մարդածնությունը և տոհմական վեպը կարող են միահյուսված լինել տարբեր համամասնություններով⁴:

«Ազգածին նահապետներից» հատկապես Հայկի, Արամի և Արայի դիցաբանական՝ աստվածներից ծագող կերպարներ լինելու վերաբերյալ բավական գրականություն

¹ **Eliade M.** Cosmos and History. The Myth of the Eternal Return. New York. -1959. p. 6 ff., 32 ff.

² **Petrosyan A. Y.** The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic, Washington DC. -2002. pp. 115 -117.

³ «Ազգածին նահապետների»՝ որպես վաղնջական էպոսի վերաբերյալ տե՛ս **Petrosyan A. Y.**, նշվ. աշխ., **Պետրոսյան Ա.**, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, 2, Երևան, 2020:

⁴ **Puhvel J.** Comparative Mythology. Baltimore. London. -1987. pp. 21-22:

կա⁵: Ստորև քննարկվում են այդ հերոսների հետ կապված երկնային օբյեկտների անվանումները:

Հայկ

Հայկի հակառակորդն ինքն իրեն աստվածացրած բաբելոնյան բռնակալ Բելն է, այսինքն՝ Բաբելոնի մեծ աստված Բել-Մարդուկը (հմմտ. սեմական b'1 «տեր»), որը մեզանում նույնացվել է աստվածաշնչյան Նեբրովթի հետ: Հատկանշական է, որ Հայկը սպանում է Բելին նետով, այնպես, ինչպես բաբելոնյան տիեզերածնության առասպելում Բել-Մարդուկն է սպանում իր հակառակորդ Տիամատին: Այսինքն՝ Հայկը հայկական առասպելում ունի այն դերը, ինչ բաբելականում՝ Բել-Մարդուկը: Կարելի է ասել, որ Բելը Հայկի «հայելային անդրադարձն» է՝ «Բաբելոնի Հայկը», ընդ որում, Հայկի անունը, ինչպես և Բելինը, նշանակում է «տեր», հնդեվրոպական *poti- «տեր, ամուսին, նահապետ» արմատից (այսինքն՝ Հայկը, ինչպես և Բելը, մեծ աստծու կոչումն է)⁶:

Հայոց մեջ Հայկի անունով է կոչվել Օրիոն համաստեղությունը⁷: Նեբրովթը ևս նույնացվել է Օրիոն համաստեղության հետ⁸, և կարելի էր կարծել, թե Հայկի այդ նույնացումը կարող էր պայմանավորված լինել բիրիական ազդեցությամբ, Հայկի՝ Բել-Նեբրովթի գործառնության կրկնակը լինելու հանգամանքով: Սակայն կան հնդեվրոպական կապեր, ինչը բացառում է դա: Հայկը սպանում է Բելին «երեքթնեան» նետով (Խորենացի Ա.Ժա): Այս առասպելի լավագույն զուգահեռը հայտնի է հին հնդկական ավանդույթից, որտեղ Օրիոն համաստեղությունը անձնավորվում է որպես նախահայր / արարիչ աստված Պրաջապատի (Prajapati), որին նետահարում է Ռուդրա աստվածը եռամաս նետով (iṣus trikāṇḍa)⁹: Ակնհայտ է, որ Հայկը՝ որպես եռամաս նետ արձակող և իր իսկ անունով

⁵ Արայի վերաբերյալ տե՛ս Մատիկյան Ա. Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930: **Ղափանցյան Գ.**, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան 1944: **Պետրոսյան Ա.** Արա Գեղեցիկ և սուրբ Մարգիս. հնդեվրոպական աստվածն ու նրա քրիստոնեական հետնորդը//Հայոց սրբերը և սրբավայրերը. Երևան 2001, էջեր 157-169: Արամի վերաբերյալ՝ **Պետրոսյան Ա.**, Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգաձագման խնդիրը, Երևան, 1997: **Petrosyan A.**, նշվ. աշխ. ;Հայկի վերաբերյալ՝ **Petrosyan A.** Forefather Hayk in the Light of Comparative Mythology// Journal of Indo-European Studies, 2009, pp. 155-163; **Պետրոսյան Ա.** Հայկ նահապետի կերպարը. հնդեվրոպական և հինարևելյան առնչություններ// Հայկագունիներ. Երևան 2013, էջեր 153-160:

⁶ Մի շարք հայկական բարբառներում *hay* բառը, ի թիվս այլոց, ունի «տանտեր, ամուսին» նշանակությունը: Հայկը նկարագրվում է որպես գլուխը մի մեծ նահապետական ընտանիքի, որը բաղկացած է երեք հարյուր այրերից և նրանց ընտանիքներից: Հայկի անունը ձևավորվել է *hay* «տեր» արմատից, *-իկ* ածանցով՝ *Հայ-իկ* > *Հայկ*: Այդ անունը պետք է ծագեր հնդեվրոպական *poti- «տեր, տանտեր, ամուսին» արմատից (հմմտ. և *dems- pot- «տանտեր» և *wik'- pot- «կլանի, համայնքի պետ») Հատկանշական է, որ Հայկի մշտական *նահապետ* կոչման երկրորդ մասը ներկայացնում է հնդեվրոպական *poti-ի իրանական արտացոլումը, տե՛ս **Petrosyan A.** Forefather Hayk..., **Պետրոսյան Ա.** Հայկ նահապետի կերպարը...:

⁷ **Ալիշան Ղ.**, Հին հուսարք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ, էջ 119:

⁸ <https://www.biblicalcyclopedia.com/N/nimrod.html>.

⁹ Այս առասպելի վերաբերյալ տե՛ս **Forssman B.** Apaoša, der Gagner des Tištriia, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 82. S. 58. աղբյուրների հղմամբ:

հայեր կոչվող իր որդիների և նրանց սերունդների հայր և առաջնորդ, համապատասխանում է Ռուդրային՝ իր անունով կոչվող դիցաբանական կերպարների՝ ռուդրաների՝ իր որդիների խմբի առաջնորդին: Մյուս կողմից, որպես Օրիոնի անվանադիր և նախահայր, նա համապատասխանում է նաև Պրաջապատիին: Հատկանշական է, որ Ռուդրայի բնութագրական մակդիրների (ganapati, vrātapati, bhūtapati, paśupati, gr̥hapati, sthapati, sabhapati), ինչպես և հենց Պրաջապատիի անվան երկրորդ մասերը ծագում են հնդեվրոպական *poti-ից:

Ակնհայտ է, որ Ռուդրայի հայկական կրկնակը՝ Բաբելոնի մեծ աստծուն հաղթողը և երկնքի ամենագեղեցիկ համաստեղության անվանադիրը, պիտի ծագեր աստվածային մի կերպարից: Հայկի աստվածային նախորդը պիտի լիներ աստվածների ընտանիքի նահապետը, վիշապամարտիկ, այնպես, ինչպես Հայկն է հանդես գալիս որպես իր մեծ, նահապետական ընտանիքի նահապետ և Բելիս հաղթող:

Արամ

Ըստ Մ. Աբեղյանի, Արամը, հայոց երկրորդ անվանադիր նախնին, ներկայացնում է Հայկի մի «երկրորդ տիպարը»¹⁰: Նրա հակառակորդ Բարշամի անվան առաջին մասն էլ ծագում է Բելի անվան b'1 արմատից (արևմտասեմական Ba'al Šamin «երկնքի տեր» դիցանվան կրճատ ձևն է): Այսինքն՝ կարելի է ասել, որ Արամը և Բարշամը ներկայացնում են Հայկի և Բելի «երկրորդ կերպարները»: Ըստ Շիրակացու հաղորդած ավանդության՝ Վահագնը՝ հայոց նախնին, մի խիստ ձմեռ հարդ է գողացել Բարշամից՝ ասորիների նախնուց, որի հետևանքով էլ առաջացել է Ծիր-Կաթինը՝ «Հարդագողի հետքը»¹¹: Վահագնը հայոց նախնի չէ, և պարզ է, որ նա այստեղ փոխարինել է Արամին, ինչը ցույց է տալիս Արամի՝ ամպրոպային Վահագնի վիպական կրկնակը լինելը: Մյուս կողմից, արդեն Յ. Մարկվարտը համեմատել է Արամի և նրա երրորդ հակառակորդ Պայապիսի կոիվը Ջևսի և Տիփոնի կովի հունական առասպելի հետ, որտեղ ևս Արամը համապատասխանում է ամպրոպային Ջևսին¹²: Արամը հնդեվրոպական առասպելաբանության մեջ լավագույն անվանաբանական զուգահեռ ունի հին հնդկական ավանդույթում, Ռամա անունով հերոսների մեջ. հմմտ. հնդ. rāma- «մուլթ, սև», հնդեվրոպական *h₂reh₁mo- արմատից¹³: Եվ «Ռամայանա» էպոսի հերոս Ռաման ամպրոպի աստծու էպիկական փոխակերպումներից մեկն է¹⁴, այնպես, ինչպես և Արամը:

Արամն իր սխրագործությունները կատարում է իր *նորատի* («պատանի, երիտասարդ») ռազմիկների զորքով (Խորենացի Ա.ժգ), և նա, ուրեմն, նաև հնդեվրոպական պատանի ռազմիկների խմբի առաջնորդի դիցաբանական անձնավորումն է: Այդ խմբերը

¹⁰ Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 55:

¹¹ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 7:

¹² Markwart J., Le berceau des arméniens. Revue des études arméniennes. -1928, 8. pp. 216-217.

¹³ Puhvel J., նշվ. աշխ., էջ 90; Mayrhofer M. Etymologisches Wörterbuch des Altindoirischen. II. Heiderberg. -1996. S. 449.

¹⁴ Puhvel J., նշվ. աշխ., էջեր 92-93:

հաճախ կապված են սևի հետ (հայոց մեջ նրանց հիշողությունն է թուխ մանուկի կերպարը)¹⁵: Բարշամի աստվածային նախատիպը պաշտվում էր հայոց մեջ Բարշամին անունով: Նա կոչվել է «սպիտակափառ» (Ագաթանգեղոս 784), և նրա կուռքը կազմված էր փղոսկրից ու արծաթից (Խորենացի Բ.ժո), այսինքն՝ Արամի և Բարշամի պատմությունը «սևի և սպիտակի» հակադրության առասպելի մի ձևափոխությունն է¹⁶:

Արա

Դիցաբանական է և Հայկյանների վերջին առասպելական նահապետի՝ Արայի կերպարը: Մի միջնադարյան տեքստում ասվում է. «Նուազ է Արայն քան զԱրուսեակն գեղեցիկ»¹⁷: Արուսյակը երկնքի ամենապայծառ աստղի՝ Վեներա մոլորակի անուններից մեկն է (հայերեն կոչվել է նաև Աստղիկ, Լուսաստղ, Լուսաբեր և մի շարք այլ ձևերով): Հին աշխարհում, բաբելոնյան ագդեցությամբ, սկսած մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի կեսերից, մոլորակները կոչվել են մեծ աստվածների անուններով¹⁸: Եվ Արուսյակը ողջ հին աշխարհում կոչվել է մեծ դիցուհու անունով՝ Իշտար, պարսկերեն Անահիտա, հունարեն Ափրոդիտե, լատիներեն՝ Վենուս (Վեներա): Հայոց Աստղիկը նույնպես մեծ դիցուհի էր՝ նույնացված հունական Ափրոդիտեի հետ: Համեմատությունը Աստղիկ/Արուսյակի՝ երկնքի ամենապայծառ աստղ-մոլորակի հետ, ցույց է տալիս, որ Արան ևս պիտի լիներ մոլորակի անուն, այսինքն՝ դիցանուն:

Հին աշխարհում ամենուրեք կարմիր Մարս մոլորակը կոչվել է ռազմի աստծու անվամբ՝ Բարսերեն Ներգալ, պարսկերեն Բահրամ, հունարեն Արես, լատիներեն Մարս: Հունական առասպելաբանության մեջ Ափրոդիտեն Արեսի՝ ռազմի աստծու սիրուհին էր: Այս պատկերացումը տարածված էր նաև Հայաստանում՝ Աստղիկը համարվում էր ամպրոպի և ռազմի աստված Վահագնի սիրուհին (Ագաթանգեղոս 809): Հատկանշական է, որ Արա անունը հաճախ համադրվում է հունական Արեսի հետ¹⁹: Ուրեմն, հնարավոր է, որ Արայի աստղը եղել է Մարս մոլորակը, իսկ Արան՝ Արեսի համապատասխանությունը: Բայց անկախ այն բանից, թե որ մոլորակն է կոչվել Արա, այդ անունը պետք է որ հայոց հին աստվածներից մեկի անունը կամ մականունը լիներ:

Եզրահանգում. Այսպիսով, հայկական ավանդությունում ազգածին ավանդության առանցքային կերպարների, ավելի ճիշտ՝ նրանց դիցաբանական նախորդների հետ են կապվել մեր գալակտիկայի, երկնքի ամենագեղեցիկ համաստեղության և մոլորակներից մեկի անվանումները: Եվ քանի որ, ինչպես ասվեց, անվանումն առասպելաբանության

¹⁵ **Kershaw K.** The One-Eyed God: Odin and (Indo-) Germanic Männerbünde, Washington DC. -2001. passim; Sergeant B. Les troupes de jeunes hommes et l'expansion indo-européenne//Dialogues d'Histoire Ancienne. 29 (2). -2003, pp. 17; **Petrosyan A. Y.** Armenian Traditional Black Youths: the Earliest Sources // Journal of Indo-European Studies. -2011. pp. 342-354.

¹⁶ «Մև, մուգ» Արամի և «սևի ու սպիտակի» հնդեվրոպական առասպելի վերաբերյալ տե՛ս **Petrosyan A. Y.** The Indo-European and Ancient Near Eastern..., pp. 47-57:

¹⁷ **Աճառյան Հ.** Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 264:

¹⁸ **Ван-дер-Варден Б.** Пробуждающаяся наука II. Рождение астрономии. М. -1991. сс. 194-206.

¹⁹ **Աճառյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 263: **Արնոց Ն.**, Հին հայոց աշխարհայացքը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջեր 259-266: Արայի անվան ծագման վերաբերյալ մի շարք կարծիքներ տե՛ս **Մատիկյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 304:

մեջ հավասարագոր է արարմանը, ուրեմն, նաև նրանց առաջացումը (ինչը բացահայտ ասվում է Հարդագողի հետք»/Օիր կաթինի լեգենդում): Մրանցից Հարդագողի առասպել- լույթը շատ հին է, տարածված բազում, իրար ազգակից և ոչ ազգակից ժողովուրդների մեջ (Եվրոպա, Աֆրիկա, Միջին Ասիա, Իրան և Հնդկաստան)²⁰, Հայկ-Օրիոնի կապը հնդեվրոպական ժառանգություն է, իսկ Արայի՝ մոլորակի հետ նույնացումը, ավելի ուշ՝ բաբելոնյան ազդեցության մի արտահայտություն (մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի երկ- րորդ կես): Ինչևէ, այսպիսով, բացահայտվում է մի պատկեր աստղագաղ երկնքի վերա- բերյալ հայոց համակարգված, միևնույն առասպելաբանական ցիկլով (ազգածին ավան- դությանը) պայմանավորված առասպելական պատկերացումներից: Հիրավի, տիեզերքի դիտարկումը, ուսումնասիրությունը և աստղագիտության, ինչպես և մնացած գիտու- թյունների ձևավորումը, սկսվում են առասպելաբանությունից:

О НЕКОТОРЫХ АСТРОНОМИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ ДРЕВНИХ АРМЯН

Петросян А. Е.

Ключевые слова: *Армянская мифология, этногоническое предание, Гайк, Орион, Вахагн, Арам, Ара Прекрасный.*

В статье рассматриваются древнеармянские названия некоторых небесных объектов связанных с именами главных героев этногонического предания. Так, именем первопретка и первого эпонима армян Гайка назывался созвездие Орион, а именем последнего мифологического патриарха Ара Прекрасного – звезда, вероятно, одна из планет, так как она сравнивается с Венерой. А Млечный путь – «След соломокрада», считался образованным от соломы, похищенного богом Вахагном от Баршама – предка ассирийцев. Притом в легенде Вахагн представлен предком армян, т.е. он заменил патриарха Арама – второго мифологического эпонима армян, противника Баршама. Таким образом раскрывается фрагмент мифологической картины звездного неба, названного и систематизированного единым мифологическим циклом – этногоническим преданием.

SOME ASTRONOMICAL NOTIONS OF ANCIENT ARMENIANS

Petrosyan A. Y.

Key words: *Armenian mythology, ethnogonic tradition, Hayk, Orion, Vahagn, Aram, Ara the Handsome.*

The article deals with the ancient Armenian names of some celestial objects connected with the names of the main heroes of ethnogonic tradition. Thus, the name of the eponymous forefather and first Armenian eponym Hayk was given to the constellation Orion, and of the last

²⁰ **Никонов Б. А.** География названий Млечного пути, Ономастика Востока. М. -1980. сс. 242-261; **Березкин Ю. Е., Дувакин Е. Н.** Тематическая классификация и распределение фольклорно-мифологических мотивов по ареалам. Аналитический каталог. <https://ruthenia.ru/folklore/berezkin/>. № 159.

mythological patriarch Ara the Handsome – to a star, probably, one of the planets, as it is compared with Venus. And the Milky Way, the "Straw Trace," was thought to have been formed from the straw stolen by the god Vahagn from Barsham, the ancestor of the Assyrians. Moreover, in the legend, Vahagn is represented as the ancestor of the Armenians, i.e., he replaced the patriarch Aram, second mythological eponym of Armenians, adversary of Barsham. This reveals a fragment of the mythological picture of the starry sky, named and systematized by a single mythological cycle – the ethnogonic tradition.

Գրականություն

1. Աբեղյան Ս., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966:
2. Ադոնց Ն., Հին հայոց աշխարհայացքը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948:
3. Ալիշան Ղ., Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1895:
4. Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942:
5. Մատիկյան Ա., Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930:
6. Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969:
7. Ղափանցյան Գ., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1944:
8. Պետրոսյան Ա., Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում հայոց ազգաձագման խնդիրը, Երևան, 1997:
9. Պետրոսյան Ա., Արա Գեղեցիկ և սուրբ Սարգիս. հնդեվրոպական աստվածն ու նրա քրիստոնեական հետնորդը// Հայոց սրբերը և սրբավայրերը. Երևան 2001, էջեր 157-169:
10. Պետրոսյան Ա., Հայկ նահապետի կերպարը. հնդեվրոպական և հինարևելյան առնչություններ, Հայկագունիներ. Երևան, 2013:
11. Պետրոսյան Ա., Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, 2, Երևան, 2020:
12. Ван-дер-Варден Б. Пробуждающаяся наука II. Рождение астрономии. М.- 1991.
13. Берёзкин Ю. Е., Дувакин Е. Н. Тематическая классификация и распределение фольклорно-мифологических мотивов по ареалам. Аналитический каталог. <https://ruthenia.ru/folklore/berezkin/>.
14. Никонов Б. А. География названий Млечного пути // Ономастика Востока. М. сс. 242-261. -1980.
15. Eliade M. Cosmos and History. The Myth of the Eternal Return. New York. -1959.
16. Forssman B. Apaoša, der Gagner des Tištriia, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 82,-1968.
17. Kershaw K. The One-Eyed God: Odin and (Indo-) Germanic Männerbünde, Washington DC.-2001.
18. Markwart J. Le berceau des arméniens, Revue des études arméniennes. 8. -1928.
19. Mayrhofer M. Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen, II, Heiderberg.-1966.
20. Petrosyan A. Y. The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic, Washington DC. -2002.
21. Petrosyan A. Forefather Hayk in the Light of Comparative Mythology // Journal of Indo-European Studies, pp. 155-163.
22. Petrosyan A. Y. 2011, Armenian Traditional Black Youths: the Earliest Sources // Journal of Indo-European Studies, -2011. pp. 342-354.
23. Puhvel J. Comparative Mythology, Baltimore, London.-1987.
24. Sergent B. Les troupes de jeunes hommes et l'expansion indo-européenne // Dialogues d'Histoire Ancienne, 29 (2), -2003, pp. 9-27.

Ընդունվել է՝ 05. 06. 2021
Գրախոսվել է՝ 02. 10. 2021
Հանձնվել է տպ.՝ 15. 10. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արմեն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ պատմական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գլխավոր գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ alpehist@gmail.com